

Др Мартин Матијашевић¹, научни сарадник
Међународни институт за истраживање катастрофа (Београд)
Србија

Др Живанка Миладиновић Богавац²
Универзитет МБ (Београд)
Пословни и правни факултет
Србија

СКУПШТИНСКИ АТЕНТАТ И ПОСЛЕДИЦЕ КРОЗ ПРИЗМУ ДНЕВНОГ ЛИСТА *ПОЛИТИКА*

Апстракт: У истраживању се анализирају правни, политички и безбедносни аспекти скупштинског атентата 1928. године кроз призму текстова у дневном листу *Политика* након скупштинског атентата. Истраживање је формулисано и структурирано кроз неколико тематских целина које на кохерентан, систематски и научно утемељен начин анализирају период из јуна 1928. године, односно дневно-политичку ситуацију у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Указује се на бујање екстремистичких и сепаратистичких тежњи у Краљевини, као и на унутрашње-политичке поводе који су као последицу имали успостављање Шестојануарске диктатуре.

Кључне речи: *Политика*, атентат, насиље, диктатура, криза, кулминација

Уводна разматрања

Општа несагласност око карактера, узрока и последица скупштинског атентата из јуна 1928. године видљива је у радовима многих аутора. У домаћој, али и историографији са простора бивше Југославије присутна су опречна мишљења о ширим аспектима догађаја у Народној скупштини. Александар Милетић у ауторском чланку „Др Нинко Перих о злочину у Народној скупштини 20. јуна 1928. године” указује на разлике у перцепцији једног истог догађаја

¹ *martin.matijasevic@yahoo.com*; Martin Matijašević, International Institute for Disaster Research (Belgrade), Serbia

² *zivankamiladinovic@gmail.com*; Živanka Miladinović Bogavac, University MB (Belgrade), Faculty of Business and Law, Serbia

у зависности од тога да ли је из пера хрватских или српских истраживача.³ Хрватски историографи подржавају тезу да је атентат био планирано изведен, позивајући се на Владимира Ристовића, новинара и уредника *Јединств*а, иза којег је стајала влада В. Вукићевића за кога тврде да је имао посебну улогу у припремању атмосфере злочина. Његов лист *Јединство* је доносило чланке пуне увреда и отворено је позивало на убојство С. Радића. „Политичка се атмосфера толико заострила да су многи учили могућност да Радић падне као жртва унапред планираног убиства. Због тога су делегати ХСС-а саветовали Радићу одустајање од одласка у Скупштину у Београд”⁴

Посебно је за хрватске историчаре споран чланак у листу *Јединство*. У броју од 17. јуна 1928. отворено се прети убиством Радићу и Прибићевићу: „Ипак, ако мислите да неко руши изнутра земљу, онда вам је прва дужност била и остаје да једнога истога дана, и Светозара Прибићевића у Београду и Стјепана Радића у Загребу убијете”⁵. Чињенице говоре да су током читаве 1928. године у Народној скупштини Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца вођени оштри сукоби непримерени за највише законодавно тело једне државе. Озбиљне политичке дебате и дискусије су замењене најприземнијим увредама, размирицама, и претњама, па чак и псовкама.

Лист *Дом* о „скупштинском атентату 1928. године” указује на тешко заострене односе између четворне владине коалиције тзв. тврди град и Сељачко-демократске коалиције (СДК), с друге стране, које су перманентно подгреване скупштинским расправама између представника тих коалиција. Бакић указује да је деструктивно понашање оних који су у редовима Аустроугарске до 1918. године ратовали против Србије и српске војске било срачунато на бацање зле крви и разбијање заједничке државе. Посебно су биле тешке констатације у којима се Србима лицитира колико кошта њихова Кајмакчаланска крв да се исплати, као и да су пљачкаши и убице.⁶

³ Александар Милетић, „Др Нинко Перић о злочину у Народној скупштини 20. јуна 1928. године”, *Токови историје* 1–2, Београд, 2003, 7–15.

⁴ Стјепан Сршан, *Свијетан Радић и Хрвајска*, Осиек: Повијесни архив у Осиеку, 1996, 61.

⁵ У листу *Јединство* који је покренуо и финансирао председник владе Веља Вукићевић у броју од 17. јуна 1928.

⁶ Народни посланик и председник клуба ХСС, као један од лидера опозиције, на једној од седница која је претходила атентату је оптужио посланике владајуће већине да долазе у парламент само ради гласања, а остатак времена проводе „само у ракијашницама”. У том духу је једном приликом посланицима владајуће већине са клупе довикнуо „Хајде, стоко, час горе, час доле!”. Када је неко из већине споменуо велики рат и јунаштво у борбама „за Краља и отаџбину”, Павле Радић је гласно упитао „Колико кошта та ваша српска крв? Колико кошта Кајмакчалан? Да платимо – па да будемо мирни!”

Јелена Бакић, „Лист *Дом* о Скупштинском атентату 1928. године”, *Архив: часопис Архива Србије и Црне Горе*, 1–2, Београд, 2003, 127–128.

Сублимација лоше политичке атмосфере и кризе парламентаризма јуна 1928. године

Сублимација лоше политичке атмосфере, кризе парламентаризма, личних сукоба и анимозитета, тешких увреда и зле крви резултирала је Скупштинским атентатом 20. јуна 1928. године. Правда у броју од 22. јуна 1928. године на насловној страни у виду сликовнице догађаја од 20. јуна даје преглед фотографија са кратким описом (Павле Радић на одру и сликама госпође Басаричек на одру), под називом: „После бројних догађаја у Народној скупштини”.⁷ На страни два истог броја налази се чланак: „Шта ће бити у политичкој ситуацији”, у коме је исказана забринутост за мир и стање у земљи.⁸ Одмах на следећој страни поводом немилих догађаја у Народној скупштини, а ради правилне оцене ствари кабинет председника Народне скупштине издао је „Саопштење Председника Народне Скупштине”, у коме се каже: „У оној страховитој граји и ларми, председник Народне Скупштине није могао да чује чиме је посланик Пуниша Рачић увређен и шта му је казао г-дин Пернар. Чуо је кад је Рачић тражио задовољење за увреду, али не знајући зашто то тражи и пошто се Рачић није одазвао позиву председника Народне Скупштине да заврши говор, а видећи да се неред продужава, председник је, као што се то увек ради у таквим приликама прекинуо седницу да би извидио шта је ко коме казао и после могао да примени пословник. Прекид седнице је увек знак и позив свима да се духови стишају и да би се могло извидети ко је проузроковао неред те да би био кажњен по пословнику. Стенографи седе тако да су много ближи посланицима и они боље чују речи у ларми, док је место председника удаљено тако да је са њега немогуће чути у великој граји поједина објашњења посланика. А ово је био други прекид у току исте седнице, те се по самом пословнику седница није могла наставити истога дана. Ствар би се имала по пословнику расправити, на наредној седници. Крвави догађаји, одиграли су се пошто је седница била прекинута”.⁹ На страни четири истог броја дато је хронолошки по сатницама здравствено стање Стјепана Радића, а на страни пет саопштење Сељачко-демократске коалиције да неће долазити у Народну скупштину док се не промени влада.¹⁰

Дневни лист *Политика* о току седнице непосредно пре атентата

Политика у броју од четвртка 21. јуна преноси догађаје од 20. јуна са огромним насловом: „Убиство Павла Радића и др Басаричека” и поднасловом:

⁷ *Правда*, петак, 22. јун 1928, Београд, бр. 165.

⁸ Исто, 2.

⁹ Исто, 3.

¹⁰ Исто, 4–5.

„Народни посланик Пуниша Рачић¹¹ убија из револвера др Басаричека и Павла Радића – тешко су рањени г. Стјепан Радић, др. Пернар и Гранђа. Пуниша Рачић се синоћ предао полицији”. Овај извештај са јучерашње историјске седнице преносимо према оригиналним стенографским белешкама скупштинских стенографа и према импресијама и стенографским забелешкама *Полиџикиној* скупштинског извештача. У извештају се каже: „Јуче у 11.25 преподне десили су се у Народној Скупштини страшни и језиви догађаји. Као последица затрованих политичких односа између владине већине и Сељачко-демократске коалиције пали су као жртве Радићеви посланици Павле Радић и др Ђуро Басаричек, веома истакнути посланици у Народној Скупштини. Њих је убио из револвера радикалски посланик из Црне Горе Пуниша Рачић и ранио тешко г. Стјепана Радића и његове посланике г. др Ивана Пернара и Ивана Гранђу. Метци Пунише Рачића нанели су најтежи ударац нашем парламентаризму. Цела седница је протекла у великој бури. Сељачко-демократска коалиција огорчено је протествовала, што су радикалски посланици г. Тома Поповић, Пуниша Рачић и Јоца Селић на прошлој седници претили, да ће убити г. Стјепана Радића”¹².

Полиџика даје преглед догађаја од када је преузео реч Пуниша Рачић: „Пуниша Рачић на говорници.¹³ Има реч г. Пуниша Рачић ради личног обавештења пошто је био споменут. Г. Пуниша Рачић: Ја сам тражио реч да ставим примедбу на записник. Председник г. др Нинко Перић: На записник не можете да ставите примедбу, јер је записник већ примљен, али ваше име је споменуто и можете на то да одговорите. Имате за то пет минута времена.¹⁴ Г. Пуниша Рачић. Морам господине председниче изразити жаљење што констатујем да ме сметају пре него што сам ма шта казао. Овде се прети убиством и то желим да пред целим народом констатујем! Вели г. Прибићевић. Господо народни посланици морам да изразим жаљење што господин Председник одузима реч посланицима који се револтирају и на тако страшне псовке и што кажњава и оне који кажу без икакве увреде да ће бранити своју част, а не кажњава оне који псују посланике и руше углед Парламента. Ја жалим господине Председниче, што ви са тога места штитите нашу част. Друго кад сам ја говорио овде била је седница прекинута, била је обустављена, ми смо се свађали, псовке су падале и са једне и са друге стране, али свечано изјављујем да ја и када сам био прост редов никада се нисам служио псовкама и онда природно је да ја морам да се буним против ужасног псовања

¹¹ Светозар Прибићевић, српски политичар из Хрватске и Радићев коалицијски партнер, у својој књизи *Дикџаиџура краља Александра* написао је о Пуниши Рачићу: „Родом из Црне Горе, али одгојен у Србији, где је и цели живот провео. Пашић га је користио за поверљиве послове у Македонији и Албанији. Био је комита у Македонији и после уједињења припадао је четничкој организацији.... Ушао је у Радикалну странку. Запажен је као присталица идеје Велике Србије. Он је организовао убиство Радића по вишој наредби коју је раније добио...”. Светозар Прибићевић, *Дикџаиџура краља Александра*, Београд: Мостарт, 2018.

¹² „Убиство Павла Радића и Басаричека”, *Полиџика*, бр. 7233, четвртак 21. јул 1928, 1–5.

¹³ Исто.

¹⁴ Исто.

које се чује овде у нашем Парламенту. Кад су говорили посланици из опозиције, почевши од г. Радића и г. Прибићевића, ја без обзира на то што припадам Радикалној странци, кад ми је се нешто свиђало ја сам плескао. Ако је неко говорио са стране владине већине, па се мени то допало, и ако сам ја сматрао да је у праву, ја сам му, разуме се плескао. Кад је г. Тома Поповић данас казао да не може више да подноси овакве псовке, и да је он дошао у овај дом да врши своју дужност као народни посланик и као частан човек и кад је казао да он не може да дозволи да се народни посланици називају стоком, и изразима који руше Парламент и нашу државу и кад је се револтирао и казао да ће такве увреде прати својом крвљу, ја сам му плескао, јер ми је се допадало такво држање Томе Поповића. А у томе лежи зец! Примећује г. Пернар. И са таквим људима да седимо ми овде (ужасава се г. Пуцељ, граја и протести код опозиције). Кад би смо ми господо народни посланици били једног мишљења, једнаких погледа на државу и друштво, ми онда не бисмо имали разна гледишта, али видите господо, ми сви знамо због чега се разликујемо, али господо, оно што мене нарочито дира као грађанина, и као посланика и што ја не могу никако да гледам и слушам то је систематско изазивање које се нама свима константно упућује. И, господо кад се то преко нас доноси у народ и кад се руши наш углед и пред народом и пред иностранством...(граја код опозиције). Ово је дрскост, ово није достојно човека! Буни се г. Пернар. Председник г. др Нинко Перић: Молим, господо за мир. Дозволите господо да говорник доврши, а има кратко време само пет минута.¹⁵

Пуниша Рачић:¹⁶ Господо откако сам се ја умешао међу људе и постао човек (смех), ја нисам никада у своме раду изгубио из вида ни један моменат да чувам интересе српског народа, интересе своје Отаџбине. Изјављујем пред Вама свима, наставља г. Рачић, да никада српски интереси, кад не пуцају пушке и топови, нису више били доведени у опасност него сада (бучан протест СДК). И господо као Србин и народни посланик, према својој нацији и отаџбини отворено кажем, да ћу употребити и друго оружје, које треба да заштити интересе српства...Скандал, шта овај говори! Протестује СДК. Дакле ми мирно морамо гледати како ви пљачкате! Узвикује г. Јаков Јелашић. Хоћете и да се у Лондону чује да се овде прети оружјем! Упозорава г. Светозар Прибићевић. Нека Европа чује куд су Хрвати и пречани дошли! Нека Европа то чује! Виче г. Пернар. Председник г. Перић, молим посланика да заврши и остале посланике да буду мирни. Има неколико година, наставља г. Рачић, откад је требало да се наша држава консолидира, кад је требао наш народ да искористи, што је стекао у рату својим искуством и верношћу према савезницима. Све дотле је један део нашег народа употребљавао, што је најгоре, клевете, да омете сређење, и издавао интересе нашег народа и ове наше државе.¹⁷ Радићевци и самостални демократи су се силно узрујали. Г. Иван Пернар сав дршће од љутине, скаче са свога места и виче у лице г. Рачића, који

¹⁵ Исто.

¹⁶ Исто.

¹⁷ Исто.

је већ напустио своје место и пришао ближе г. Пернару према десној говорници: Опљачкао си бегове!”

Полиџика наводи да је ово био судбоносни тренутак.¹⁸ „Г. Рачића обли нагло по лицу бледило. Узрујао се. У афекту г. Рачић даје знак председнику да жели да говори за говорницом и да жели да се чује шта каже. Он излази на говорницу и узвикује оштро и узбуђено: Молим Вас г. председниче да га казните. Ако га не казните ја ћу да га казним. Ја ћу се лично обрачунати са њиме. Ко год буде покушао да се стави између мене и Пернара погинуће! Г. Пернар се усплахирио и ћути на своме месту, јер је свестан озбиљности ове претње. У овоме моменту председник прекида седницу и напушта своје место. Г. Рачић очекује да председник казни г. Пернара. Али кад се окренуо и опазио да председника нема, он меће руку у леви џеп, па тачно у 11.25 ставља десну руку у задњи џеп и вади револвер. Међутим, тај се револвер не види у дворани иначе би сви посланици прискочили да онемогуће пуцање. Говорница заклања његову десну руку, којом је стегао револвер. Ипак тај његов гест није остао незапажен. Примећује га први г. министар правде Милорад Вујачић, који седи баш иза леђа г. Рачића и бивши министар вера г. Драгомир Обрадовић, који стоји одмах поред г. Рачића. Они завикаше ужаснути и повукоше за раме и руке г. Рачића. Јеси ли луд, бре! Г. Рачић, наљутити се на њих и обрецну се: измакни се, а г. Вујачићу: пусти ме, иначе ћу те убити! Ово се све дешава једном филмском муњевитом брзином. Цела Скупштина стоји запањена, укочена. Нико није у могућности да спречи катастрофу. Г. др Милош Тупањанин, земљораднички посланик, који је пажљиво из далека мотрио на гестове г. Рачића, затрча се да му отме револвер, али је већ било доцкан... Г. Рачић диже револвер окрећући се према г. Пернару и вели му: Устани и извини се. Г. Пернар не схвата озбиљно и ћути. Извини се! Виче поново. Једна судбоносна пауза. Затим Рачић, упереним револвером пуца два метка у г. Пернара, који одмах пада под клупу. Г. др Басаричек који се налази крај стенографског стола усплахирен потрчао је ка г. Рачићу. Г. Рачић пуца у њега. Др Басаричек се стропошта између посланичких клупа и стенографског стола. Трећим метком гађа г. Стјепана Радића, који је рањен у трбух. Г. Иван Гранђа, радићев посланик, који је заклонио својим телом Стјепана Радића, рањен је тешко. Г. Павле Радић стајао је мало подаље, кад је опазио како пада г. Стјепан Радић који је пао под клупу и викнуо: јао, хватајући се за трбух, полети према њему, али га погоди један метак испод срца. Он пође неколико корака и сруши се поред г. Басаричека.”¹⁹

¹⁸ Исто.

¹⁹ Исто.

Дневни лист *Политика* о догађајима непосредно након атентата

Политикин извештач примећује да наста општа запрепашћеност.²⁰ „Велики број посланика, скупштинско особље и стенографи почеше да беже на све стране, а нарочито према стенографском бироу. Један мањи број радићевих верних посланика изнесоше на рукама свога вођу, а за њим г. Гранђу и Пернара. Г. Гранђа је изашао јаучући, јер му је раме тешко повређено. Басаричек и Павле Радић остадоше лежећи на поду у агонији. Неколико радићеваца и самосталних демократа преносе П. Радића према стенографском бироу и положише га на под. Самостални демократа г. др Драгићевић, лекар, очајнички се хвата за главу и прегледа г. Павла Радића и Басаричека. У Скупштини се случајно нашло и неколико лекара. Г. др Радиша Остојић заједно са г. Чедом Радовановићем даје прву инекцију г. Павлу Радићу, пошто му је пулс скоро престао да бије. Око Павла Радића, налази се и г. др Милан Марковић који се случајно затекао у Скупштини и даје му први завој. Г. Павле Радић лежи у агонији раздрљених груди. Покрај срца прилично велика рупа из које цури крв у доста јаком млазу. Глава, бледа, заваљена, уста отворена, у очима се види укочен очајан израз. Дах смрти додирнуо је Павла Радића. Око њега су очајни његови другови. Г. Сава Косановић плаче од узбуђења, хвата се рукама за главу и виче: „јао Павле”. Др Басаричек погођен је више леве плећке и куршум је прошао кроз грудни кош и изашао испод деснох пазуха. Он лежи на леђима, раширених руку, крклајући у самртном ропцу. Његове широке груди тешко се надимљу и хватају последњи трзај живота. За неколико минута једном чудноватом брзином стигао је и лекар г. др Нецић који му даје камфор инекције, а у исто време и г. др Михаиловић, санитарски пуковник у пензији, и општински лекар, који долази са амбулантним колима. Г. Свет. Придићевић улази у дворану узрујан. Он још не зна ко је све рањен. Саопштавају му да је Павле на самрти. Шта забога? Зар Павле? Јао, јао...завапио је очајнички г. Придићевић и ухватио се обема рукама за главу. Он гледа у Павла како умире, одлази до Басаричека, па вели присутној неколицини демократа: Јесте ли видели господо! Пред језивим приближавањем смрти уклањају се посланици из дворане и остају само лекари и наш скупштински извештач. Пред његовим очима се гаси живот г. Басаричека једнога од највећих Југословена међу Хрватима. И лекари су очајни. Њихов тихи шапат прекида суморну тишину... Свесни су да не могу помоћи. Дају камфор инекције и Павлу и Ђури. За Павла се још надају да ће остати у животу. Павла износе на носилима, пошто су амбулантна кола већ стигла, Басаричек се још бори са смрћу. Тачно у 11.45 минута после испаљених метака гаси се живот Басаричеков, чије су последње речи биле упућене нашем извештачу пет минута пре пуцњаве: Молим Вас Гојко, донесите ми мој опширан говор, јер ја мислим сада да говорим о утицају страног капитала. Биће сензационалних ствари. Најочајнији и најизбезумљенији били

²⁰ Исто.

су радићевци, што је природно. Они су се хватали очајно у своме клубу за главе, трчали доле да виде је ли Павле још жив и шта је са Басаричеком. Превијали су у клубу Гранђу који је јаукао од бола”.²¹

Полиџика даље наводи да је настала општа издезумљеност.²² „Кад је одјекнуо први пуцањ у скупштинској дворани, у целој Скупштини је настао силан лом. Врата из дворане нагло су поотварана и посланици као издезумљени су полетели напоље. Страшно! Побди људе! – говорио је др Рибар хватајући се за главу. Побди све!-говорили су други. Јурило се без реда, јер је највећи део имао импресију да се ствара битка. И галерије су се узбуниле и свет, кога је било прилично, почео је да бежи. Скупштински кулоари на мах су се испунили. Жандарми су се узмували. Сав блед комесар скупштинске полиције г. Драг. Јовановић похитао је да види шта се догађа. Одједном, кроз врата из дворане која су до новинарске галерије, излази г. Гранђа, радићевац: Држи се за леву руку и виче: Јао моја рука! Јао моја рука! Из рукава му цури млаз крви. Он бежи право у свој клуб. Неколико тренутака је требало да се види у чему је ситуација. П. Рачић је престао да пуца. Све је било свршено. Почела је да се указује помоћ рањенима. Јаој, зовите болницу! Зовите амбуланту! Дајте лекаре! Чуло се са свих страна... Зазврјали су сви скупштински телефони... Страшно, ужасно! Догађај је страшно деловао на све посланике! Због тога су се готово сви невероватно брзо изгубили из Скупштине. Брзо су отишли и чланови Владе. Сви су били невероватно узбуђени и понављали су: Страшно! Ужасно! Мртвачка кола долазе у касу пред Скупштину! У 12 сати у Скупштини је већ било све пусто. На скупштинској згради вио се црни барјак. Али не за палим жртвама већ што је умро посланик Бела Стрилић. Међутим, свет је мислио да је то због догађаја у Скупштини... Око Скупштине скупио се силан свет све до ‘Лондона’, али то је полиција растеривала полако. Узбуђење је било страшно и на сваком кораку само се о овоме говорило.²³ Др Басаричек мртав, Павле Радић умире. Лекари који су били у дворани завршили су превијање”.

Дневни лист *Полиџика* о поступању Рачића након атентата

Рачић се предаје властима.²⁴ „Чим је напустио седницу, пре него што је наступила катастрофа председник Народне Скупштине др Нинко Перич се повукао, кроз министарску собу у председништво радикалског клуба. Ту је и чуо за страховиту несрећу која се десила у скупштинској дворани. Одмах је изашао и издао наређење да полиција ухапси Пунишу Рачића. Пунише Рачића, међутим већ није било нигде. Одмах после првог узбуђења, после прве запрепашћености, нико није помислио одмах на извршиоца ове страшне катастрофе. Сви они који

²¹ Исто.

²² Исто.

²³ Исто.

²⁴ Исто.

су још сачували присебност полетели су да укажу помоћ пострадалима. И тек после тог првог узбуђења поставило се питање где је Пуниша Рачић. Где је убица? Шта је са убицом? Да ли је већ ухапшен? Питали су избеzumљени чланови Сељачко-демократске коалиције. Како према пословнику посланик који изврши убиство одмах губи имунитет и како га полиција може одмах ухапсити, новинари су такође похитали да виде шта је са Пунишом Рачићем. Међутим, Пунише Рачића није било нигде, агенти и жандарми трчали су на све стране, али без успеха. Могло се сазнати да је Пуниша Рачић одмах после крваве сцене док су жртве још лежале тамо где их је погодило зрно из Рачићевог револвера, пошао ка министарској соби. Био је у оној гужви посланика и министара, али му нико није смео прићи, јер је у десној руци још увек држао револвер. У министарској соби Пуниша Рачић није се ни задржавао. Окренуо се само за један тренутак и онима који су поражени оним што се догодило, гледали како се Пуниша Рачић креће, добацио је: 'Живела Србија', 'Живела Велика Србија'. Затим је прешао у собу до министарске собе, одатле је изашао у ходник, па је кроз скупштински бифе изашао у скупштинско двориште. На томе месту постоји стражарско место, и ту је увек неко од жандарма, али како се цео јучерашњи догађај одиграо муњевитом брзином, како је Пуниша Рачић био у скупштинском дворишту неколико минута после катастрофе, стражар је био још потпуно необавештен о ономе што се догодило у Скупштини. И тако је Пуниша Рачић мирно изашао кроз двориште Министарства грађевина у Масарикову улицу и после нестао. Они који су случајно имали прилике да га виде у скупштинском дворишту позади бифеа кажу да је ишао брзо машући рукама и погнуте главе. У десној руци није више имао револвер. У Скупштини, док се још није утврдило да се изгубио ван скупштинске зграде, настала је права трка за Рачићем. Послате су одмах патроле на све стране, али је било узалуд. На сва питања шта је са Рачићем, одговарало се: Нестао је, Утекао је! Како су организоване потере за Рачићем!²⁵ Одмах после догађаја, а пошто се изгубио сваки траг Рачићу, полиција је организовала потере. Мобилисан је цео полицијски апарат. Стављени су у покрет сви београдски квартови, сви комесаријати, жандармеријске станице и органи Управе града. Поред агената који су се размилели по целом Београду, стављени су у потери и сви жандарми који познају Пунишу Рачића. Агенти, жандарми и писари са члановима квартова обилазили су све кафане и куће где је Рачић одлазио. У свим београдским квартовима и комесаријатима по зидовима одмах су излепљене потернице ове садржине: Старешини кварта, на данашњој седници Народне Скупштине, народни посланик Пуниша Рачић, раста омањег, пуначак, добро развијен, стар око 40 година, испалио је неколико метака из револвера и том приликом неколико народних посланика ранио, а двојицу убио, па потом незнано куд побегао. Достављајући предње кварту, молим да у његовом реону за одбеглим послаником нареде најенергичнију патролу и у случају проналаска,

²⁵ Исто.

разоружају и стражарно спроведу овом одељењу. Врло је хитно. Управник града Београда.²⁶

У Министарству унутрашњих дела. У пет сати после подне док је још цела београдска полиција била у неизвесности и безуспешно тражила на све стране несталиг Пунишу Рачића, а у вароши се правиле најневероватније претпоставке о његовом бекству, један аутомобил марке „Форд” пројурio је Кнез Михајловом улицом и завио за угао Књегиње Љубице и зауставио се пред Министарством унутрашњих дела. Тај аутомобил је довезао у министарство посланика Рачића са којим је био његов друг Драган Бојовић, народни посланик. Сем њих двојице и шофера у аутомобилу није било никог више. На улазу у зграду министарства Рачића су познали жандарми који су се ту затекли, али га нису задржали већ су га пропустили унутра, пошто је г. Рачић изјавио да иде да се преда министру. Жандарми га, ипак, нису испуштали из вида већ су га држали под присмотром све док г. Бојовић и Рачић нису ушли код министровог шефа кабинета. Г. Бојовић који је дошао са г. Рачићем обавестио је шефа кабинета г. Корошца да је Рачић дошао да се преда властима и умолио их за посету г. министру. Рачић се пријављује г. др Корошцу. Једна делегација клуба Сељачко-демократске коалиције коју су чинили г. Вилдер, др Секула Дрљевић и Мијо Ступарић отишла је јуче поподне у Министарство унутрашњих дела и посетила је г. др Корошца. Ова делегација затражила је да се загарантује слобода штампе и слобода обавештавања како би Сељачко демократска коалиција могла путем штампе да обавести своје бираче о догађајима. Ово је нарочито учињено што је орган СДК у Београду *Реч* била јуче поподне забрањена. Кад су чланови ове делегације ишли ка Министарству унутрашњих дела запазили су Пунишу Рачића, који је био у пратњи радикаског посланика г. Драгана Бојовића. Делегација је срела г. Корошца на степеницама у министарству, јер се спремао да пође у Председништво Владе. Заједно са представницима СДК г. Корошец се вратио у свој кабинет. У исто време кад су делегати били у кабинету г. Корошца ушао је и радикалски посланик г. Бојовић. Како нам је речено из кругова СДК г. Драган Бојовић је овом приликом рекао г. Корошцу ово: Г. Министре, мој брат Пуниша Рачић коме се данас догодио жалостан случај у Скупштини, моли да га примите. На то је тврди се г. Корошец одговорио: Ја га не могу примити. Г. Бојовић је на то рекао: Па ви треба да га примите г. министре, јер је он народни посланик и дошао је да Вам се преда. После краће паузе г. Корошец је одговорио: Ја га не могу примити, јер ја нисам егзекутивни орган. Ту је жандармерија, па нека се њима преда. Г. Корошец је тада позвао свог шефа кабинета и издао му наређење да он са двојицом жандарма спроведе Пунишу Рачића у Министарство унутрашњих дела. И заиста после тога Пуниша Рачић у пратњи Драгана Бојовића и једног жандарма аутомобилом се одвезао у Управу града. Код управника града. У пет и десет минута аутомобил је већ био пред новом Управом вароши Београда, у Књегиње Љубице улици, где је чекао

²⁶ Исто.

управник града г. Манојло Лазаревић. Г. Лазаревић је већ био обавештен у том међувремену из министарства да је Рачић упућен њему и да ће доћи одмах код њега у канцеларију да се пријави. Са своје стране управник г. Лазаревић се поста-рао да дође и шеф кривичног одељења г. Душан Филиповић у чији делокруг рада спада кривица Пунише Рачића и коме овај треба да буде изручен. Рачић је одмах пуштен пред управника града. Са њим је ушао у управникову канцеларију и г. Бојовић. Када је Рачић крочио у собу био је блед и на лицу су му подрхтавали ми-шићи. У руци је држао неки шешир који је нервозно гужвао прстима, мада је из скупштинске дворане изјурio гологлав. Протекло је неколико минута ћутања, а тада га је управник који га познаје од раније, ословио речима: Где ти је револвер? Рачић је сав дрхтао. Машио се руком за задњи џеп и извукао онај исти револвер којим је у подне убио два своја друга, а ранио тројицу. Ево! Једва је изговорио и оставио оружје на управников сто. Затим је покушао да савлада узбуђење. Хтео је нешто да каже, али није могао да нађе речи. Управник га је упитао? Зашто то да учиниш? Не знам како се све то у мени збило... Обузело ме неко чудно узбуђење... Грдили су, псовали... Трпео сам, али нисам могао да се савладам. Ни сам не знам како сам пао у афект. Где се после атентата склонио није желео да каже, али је из-јавио да није имао намере да бежи, нити да се склања од власти, већ је само хтео пре него што се преда властима да искористи време за своје личне ствари. Хтео сам да напишем писма... Да обавестим своје бираче и своју породицу. Управник није хтео да га детаљно испитује већ му је само кратко поставио неколико пита-ња. На питање где је провео време од злочина, па до сад, Рачић је рекао: У једној приватној кући! У којој је кући то било и код кога није казао. Управник Града му је онда саопштио да је дошао шеф кривичног одељења и да са њим оде у Управу Града где ће над њим бити извршен претрес. Рачић је на то одговорио: Ево ту сам, па радите са мном сад што год хоћете. Са шефом кривичног одељења Управе Града Београда г. Филиповићем и г. Бојовићем који га је испратио до Главњаче, Рачић је одведен у притвор. Пре него што је ухапшен претресени су му поново сви џепови на оделу и пажљиво је прегледан да нема код себе какав нож или што друго од оружја и онда је затворен у самицу Политичког одељења, где се затвара-ју политички кривци. Управник Града г. Лазаревић је изјавио да ће над Рачићем водити истрагу судија Првостепеног суда г. Милутиновић, пошто је тако наре-дио министар унутрашњих дела г. Корошец, а судију назначио министар правде.

Г. П. Рачић у Управи града.²⁷ Тачно у 17 и четврт стао је пред стару Управу града аутомобил са Рачићем и полицајцима који су га допремили од Министар-ства унутрашњих дела и нове Управе града. Жандарми опкољавају ауто и праве шпалир до улаза у Управу Града. Пуниша Рачић полако излази из аутомобила и упућује се према улазу. Прате га два детектива и неколико жандарма. Полицајци воде Рачића право у канцеларију Шефа јавне безбедности и одатле после неко-лико тренутака изводе га и упућују се са њим према вратима која воде у затвор.

²⁷ Исто.

П. Рачић је миран и сачувао је потпуно своју хладнокрвност и присебност духа. Када му је један жандарм отворио врата и када је угледао степенице које воде у затвор и на њима два жандарма са бајонетом на пушкама Рачић је за тренутак застао, после два секунда продужио је сигурним корако према степеништу. Рачић је затим одведен у нов затвор и ту притворен у једну ћелију на првом спрату. Рачић је затворен у самицу. Када је ушао у собу која му је као затвор одређена, Рачић се окренуо два три пута по соби разгледао цео затвор, па се затим окренуо према полицајцима који су га допратили и с осмехом на лицу рекао: Гле па овде није тако страшно као што се то по јавности пише. Већ после неколико минута дошао је у Рачићев затвор Шеф јавне безбедности г. Филиповић, а ускоро је дошао и шеф опште полиције г. Аћимовић. Са г. Аћимовићем дошао је у Рачићев затвор г. Бојовић народни посланик. 'Сад пристајем и да ме стрељате без пресуде.'²⁸

На питање зашто је пуцао на радићеве посланике, Рачић је рекао: Нисам могао више да гледам како се бацају блатом на све оно што је српско. Сваког нас дана називају лоповима, разбојницима и шта ја све знам. Док смо се борили, били смо добри многим од њих, а сад све сам лопов и вуцибатина. Нисам више могао да трпим. Данас ми је прекипело. Пала ми је крв на очи и учинио сам оно што сте видели. Нисам знао у кога пуцам. Рука ми је сама притискала ороз револвера. Кад сам видео шта сам учинио, повукао сам се у стан једног мог пријатеља, написао писма и кад сам са тим свршио предао се властима. Сада сам ту, пристајем да ме стрељате и без пресуде. Ја сам своје извршио.²⁹

Проглас бирачима г. Рачића. Док је полиција тражила на све стране г. Рачића он је у стану једног свог пријатеља написао овај проглас бирачима: Мојим храбрим бирачима браћо Срби Црне Горе. Бирали сте ме и изабрали за свога посланика, и против воље владе и режима. Бирали сте ме да Вас представљам у Парламенту, тј. да будем тумач Ваших жеља, да будем тумач ваших осећања, ваших права, мука и потреба. Ја сам до данас од вас поверену ми дужност савесно и предано вршио, жртвујући све своје интересе, као и животне интересе своје породице, а то све само зато да би што боље одговорио Вашем поверењу и оправдао наде које сте у мене полагали. Тешко сам болестан бивао, а никако и никада седнице Скупштине нисам напуштао. Све што сам имао давао сам нашој сиротињи и мученицима. Обратио сам сву своју пажњу на економску страну Вашу, те сам жучну борбу водио да добијете: железницу, путеве, школе, инвалиднине, кредитне, санитарске установе. Радећи то за вас правио сам се мањи од маковог зрна, а скромнији од сваке девојке, кад сам ја лично био у питању, али кад су били ваши морални и материјални интереси, ја сам био прави Србин Црногорац. Данас су ме радићевци изазвали напавши на моју част и национално осећање, те сам се онемогућио да вас могу даље представљати. Црногорцима и не би требао представник који нема поноса, осећања части, чојства и јунаштва. Хвала Вам браћо

²⁸ Исто.

²⁹ Исто.

на поверењу! У овим за мене тешким моментима верујем да је нашем јединству и драгој нам великој Отаџбини потребна сарадња свих њених синова, лишавајући се могућности даљег рада за добро Краља и Отаџбине, ја молим Бога да поживи нашега Узвишеног Краља, Народ и Отаџбину. Београд, 20. јуна 1928. године. Пуниша Рачић, народни посланик.³⁰

Стјепан Радић је иако рањен истражном судији у Загребу, у време истраге поводом злочина, 24. јула 1928. предао свој вид ситуације. Објаснио је како је седница тог дана изгледала страшно, али како је био страховито лошег вида, кратковид на граници слепоте, рекао је да му ништа није било јасно шта се догађало. Према Радићевој изјави, само је осетио да га је неко упуцао у стомак. Када је устао, према његовим речима, покушао је да оде, али нека особа је била на поду пред њим, коју није могао прескочити. Брзо је губио крв, па се онесвестио. Ухватио га је др Крњевић, који га је однео кроз дворану у двориште до аута, па до болнице. Истом приликом Стјепан Радић је поднео кривичну пријаву за покушај убиства против Рачића, тврдећи да није имао никакав лични сукоб са њим, тако да је то морало бити само прорачунато и испланирано убиство. За разлику од својих посланика, Радић је тог дана био миран и није се мицао из клупе нити ишта говорио. Последња ствар коју је Стјепан Радић стигао учинити је програмска потврда опозиционе Сељачко-демократске коалиције. Убрзо потом, умро је од срчаног удара 8. августа 1928. године. Од рањавања, непрестано је имао повишену температуру, што је утицало на развој дијабетеса и слабљење срчаног мишића, што је све додато запаљењу плућа од којег је оболео пред смрт. Санитетски савет у Загребу је, после смрти, потврдио сумње да је рањавање имало узрочно-последичну везу са смрћу, што је омогућило суђење за убиство, а не само за покушај убиства.³¹ „Стјепан Радић сахрањен је 12. августа 1928. године”. Самом погребу присуствовало је, по неким проценама, око 250 000 људи, што је до данашњих времена један од највећих исказа жаљења за неком особом у Хрватској. На челу поворке, на посебном јастуку, окружен трновим венцем, ношен је метак којим је Стјепан Радић рањен у Народној скупштини. Да симболика буде још већа, сам јастук с метком „чували” су заступници ХСС-а Иван Пернар и Иван Гранђа.³² У саопштењу Владе Краљевине СХС објављеном на седници Народне скупштине током августа 1928. године истиче се: „Догађај од 20. јуна текуће године, који заслужује најтежу осуду и који нам је одузео два драга друга и више њих ранио, не сме бит разлогом да прекинемо досадашњу законодавну сарадњу, која је за нашу државу толико потребна. Овај жалосни догађај је издвојен и особан, и не сме се уопштавати. Посебно је велика неправда кад се читаве парламентарне групе, или, што је још горе, читав део народа оптужује без сваког разлога за дело са којим нема ништа заједничко и које исто тако жали и осуђује

³⁰ *Правда*, понедељак 25 стр., јун 1928, Београд, бр. 168.

³¹ Стипица Гргић, „Радић након Радића. Стварање култа хероја Стјепана Радића 1928–1934”, *ЧСП*, бр. 3, Загреб 2010, 723748.

³² Исто.

као и сав културни свет. Тако недопуштено заоштравање односа не може бити него штетно”³³

Смрт Стјепана Радића, председника Хрватске сељачке странке, оставила је дубоке и трајне последице по односе Срба и Хрвата. Смрт лидера хрватског народа од стране једног српског радикала, и то из владајуће већине, је прихваћена са огорчењем у хрватским народним масама. Иако сам Стјепан Радић то није сматрао, из политичких циљева, популарисана је идеја да је Радића убио српски народ, Београд, краљ Александар, а оптужбе опозиције о београдској доминацији су само добиле на снази. Александар Карађорђевић се састао са Радићевим наследником Влатком Мачеком и са Антоном Корошецом, нудећи им раздружење Србије, Хрватске и Словеније. Корошец је то категорички одбио, а са Мачеком је настало спорно питање граница разграничења. Мачек је одбио предлог и прихватио да се и даље настави у заједничкој држави. Мистерије око Корошеца и његове улоге у свим овим збивањима су значајно повећане, када је краљ прихватио оставку премијера из радикалске струје лојалне њему Велимира Вукићевића због скупштинског инцидента и премијерску столицу препустио самом најбитнијем словеначком политичару Антону Корошецу, председнику Словеначке народне странке, у коалицији народних радикала, словеначких народњака и југословенских муслимана - све демократе лојалне двору су изашле из власти по атентату и придружиле се осталим демократама из Сељачко-демократске коалиције у позивима за изборе. Претходно је краљ Александар премијерску столицу понудио Стјепану Радићу, који је то одбио, већ се ХСС изјаснио за подршку концентрационој влади свих странака под вођством неутралног генерала Хаџића. Али ни то није успешно спроведено, па је тако Корошец добио премијерско место. Због страха од насиља, избори нису одржани, а Корошецова влада није успела да смири страсти.³⁴

Закључна разматрања

Крвопролиће у Народној скупштини јуна 1928. године било је сведок тешке кризе политичког живота и дискредитовало је страначко-парламентарни систем у Краљевини СХС. У политичком кошмару страначких неспоразума једина институција која је стајала изнад тога и од које се очекивало спасоносно решење била је монархија. Створена је таква атмосфера да се као сасвим логично решавање политичког заплета могло очекивати елиминисање парламентарно страначког механизма. Настали су такви услови да је краљ могао отворено да изађе на политичку сцену. Званична југословенска политика била је под великим

³³ *Политика*, бр. 7276, 3. августа 1928, 1.

³⁴ Иван Мужих, *Стјепан Радић у Краљевини Срба, Хрватца и Словенаца*, Љубљана: Хрватско књижевно друштво св. Тирила и Методија, 1987, 224–241.

утицајем Француске. Утицај Француске протезао се и на унутрашњу политику, па су у крупнијим унутрашње-политичким збивањима и програмима консултовани француски политички врхови. Пошто се политичка криза у земљи заоштравала, краљ Александар је новембра 1928. године отпутовао у Париз. Посета је учињена ради разговора са најважнијим политичким факторима Француске о ситуацији у Краљевини СХС и начину решења заплета. За Француску која је била главни поборник версајског система било је најважније сачувати поредак на Балкану, створен Версајским мировним уговором. То се могло постићи само унутрашње-политичком стабилношћу у Краљевини СХС и очувањем јединства државе и војне организације. Краљу Александру је било лако да увери владајуће врхове да нема места страху од озбиљнијих политичких потреса у Краљевини СХС и да ће он решити кризу без штете по „државно и национално јединство”. После повратка из Париза краљ Александар је био сигуран да ће у заокрету ка ауторитативном режиму имати подршку Француске. Француска је имала велику улогу на међународној политичкој сцени, а могла је Краљевини пружити и финансијску помоћ. Подршку новом режиму Краљевине СХС била је спремна да пружи и влада Чехословачке. Она је имала страх од сепаратистичких елемената у Краљевини СХС и снага у међународној политици које су радиле на разбијању југословенске заједничке државе, што би могло довести до обнављања Хабзбуршке монархије.³⁵

Непосредан повод државном удару од 6. јануара 1929. године представљали су прво-оставка владе четворне коалиције (Радикална странка, Демократска странка, Словеначка људска странка – СЛС и Југословенска муслиманска организација – ЈМО) крајем децембра 1928. године, на чијем се челу после атентата у Народној скупштини налазио шеф СЛС Антон Корошец и друго – консултације краља са шефовима политичких странака првих дана јануара 1929. године биле су само формалност, јер је одлука о државном удару била већ донета.³⁶ Ток догађаја који је претходио државном удару 6. јануара 1929. године требало је да направи утисак као да је одлука о монарходиктатури спонтано дошла. Криза владе Антона Корошеца била је згодна прилика да се, пошто су извршене припреме, одлука која је донета раније спроведе у живот. Вођство двеју најјачих странака (Радикалне и Демократске) стајала су у односу на државно уређење на принципу националног и државног унитаризма, иако је унутар појединих вођстава постојала разлика у погледу метода остваривања тог принципа. У врховима поменутих странака је због тога већ раније отворен процес диференцијације на страначке групе. У разбијању јединства водећих кругова ових двеју странака велику улогу одиграо је краљ. Краљ је могао бити сигуран да ће у једном делу како Радикалне тако и Демократске странке добити активне сараднике за спровођење режима монарходиктатуре. Исто тако се са великом сигурношћу могло

³⁵ Тодор Стојков, *Опозиција у време Шестојануарске диктатуре 1929–1935*, Београд: Просвета, 1969, 22–23.

³⁶ Исто, 23.

рачунати да искључење странака из политичког живота неће изазвати нерасположење у ширим народним слојевима. То је због тога што је углед страначких вођстава био веома срозан. Током десетогодишњег страначко парламентарног живота показало се да су програми политичких странака служили само у пропагандне сврхе у време изборних кампања, а да се после избора заборављало на програме и на обећања давана бирачима. Својом праксом размимоилажења речи од дела и међусобним трзавицама, вођства главних политичких странака у Србији само су смањила свој углед у широким народним слојевима и угушила сам парламентарни поредак. Имајући повољне унутрашње политичке околности, подршку војних врхова које су чинили краљу одани генерали, а осигуравши благонаклони пријем монарходиктатуре у иностранству, краљу је остало само да сачека погодан тренутак да свој план спроведе у дело. Када је влада четворне коалиције дошла у кризу због повлачења представника Демократске странке, краљ се није двоумио да прихвати оставку Корошчеве владе.³⁷ Непосредан повод оставке целог кабинета била је одлука вођства Демократске странке (група око Љубе Давидовића) да повуче своје представнике из четворне коалиције. Подносећи 27. децембра 1928. године краљу Александру оставку владе, А. Корошец му је изнео да је Љ. Давидовић одлуку демократа објаснио следећим разлозима: а) да би се оставком владе омогућили разговори са вођством опозиције у Загребу и преко разговора споразум, б) вођство Демократске странке се не слаже са одлуком владе о постављању војне личности на положај обласног великог жупана у Загребу, ц) није се удовољило захтевима представника Демократске странке у влади да се пре доношења буџета донесу неки закони (окончање аграрне реформе у Далмацији, Закон против корупције и Закон о регулисању сељачких дугова).³⁸ Краљ је прихватио у начелу оставку четворне коалиције и одлучио се супротно Корошчевим сугестијама за широке консултације. Он се определио за разговоре са водећим политичким факторима да би се показало да вођства странака нису у стању да извуку политички живот из кризе, да је парламентарно решење немогуће. Консултације су обављене од 3. до 5. јануара 1929. године. Краљ је водио разговоре са следећим политичарима: А. Станојевићем, В. Вукићевићем, В. Мачеком, С. Прибићевићем, Љ. Давидовићем, А. Корошецом и А. Храсницом. Гледиште вођства Демократске странке изнео је краљу Љ. Давидовић. Вођство Демократске странке је одмах по отварању кризе четворне коалиције изнело гледиште да се најцелисходнији излаз из компликоване ситуације налази у слободним скупштинским изборима. Тиме би се уједно испунио један од захтева хрватске опозиције. После слободних избора морали би да отпадну преговори од стране хрватске опозиције да Народна скупштина није прави представник народа. Тако би се створиле могућности за брже и успешније споразумевање између страначко-парламентарних група. Расплет треба

³⁷ Исто, 60–61.

³⁸ Исто, 63.

изводити у етапама, при чему је прва етапа слободни парламентарни избори. Љубомир Давидовић је изложио краљу сугестије за време својих аудијенција 4 и 5. јануара 1929. године. Демократе су подвлачиле непрекидно своју верност политици споразумевања и изјашњавали су се за ревизију Устава. Представници Демократске странке су одбили да приме „гедишта и поступак за њихово спровођење како су их поставили представници СДК”. Истовремено је вођство демократа изразило становиште да са представницима СДК треба наставити разговоре о решењу кризе надајући се да би продужење разговора о овом питању могло приближити погледе. Сви консултовани политичари, представници дотадашње владине коалиције одбили су да прихвате решења предложена од стране представника СДК. Нико од консултованих представника појединих политичких странака није предлагао као решење монарходиктатуру и забрану политичких странака.³⁹ Саопштења издата по завршеним консултацијама, нарочито саопштење Краљеве канцеларије, значили су најаву заокрета на режим монарходиктатуре.

Литература

- Политика*, бр. 7276, 3. августа 1928, 1.
„Убиство Павла Радића и Басаричека”. *Политика*, бр. 7233, четвртак 21. јул 1928, 1–5.
- Правда*, петак, 22. јун 1928, Београд, бр. 165.
- Правда*, понедељак, Београд, бр. 168.
- Бакић, Јелена. „Лист Дом о Скупштинском атентату 1928. године”. *Архив: часопис Архива Србије и Црне Горе*, 1–2, Београд, 2003.
- Гргић, Стипица. „Радић након Радића. Стварање култа хероја Стјепана Радића 1928–1934”. *ЧСП*, бр. 3, Загреб 2010.
- Мужић, Иван. *Стјејан Радић у Краљевини Срба, Хрватја и Словенаца*. Љубљана: Хрватско књижевно друштво св. Ђирила и Методија, 1987.
- Сршан, Стјепан. *Стјејан Радић и Хрватска*. Осиек: Повијесни архив у Осиеку, 1996.
- Стојков, Тодор. *Опозиција у време Шестојануарске диктатуре 1929–1935*. Београд: Просвета, 1969.

³⁹ Исто, 70–71.